

РАІСА МОВЧАН

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК – МИТЕЦЬ СЛОВА І ВЧЕНИЙ (ДО 75-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Цьогоріч ювілей у Валерія Шевчука, елітарного українського письменника, культуролога, історика, мислителя, твори якого перекладено на 21 мову світу. Він один із небагатьох, кому в радянські часи вдалося зберегти внутрішню свободу творця і людини.

Після з'яви книжки *Вечір святої осені* (1969) його перестають друкувати. Якби покаявся, пішов на службу владі, були б і премії, нагороди, слава, гроші. Він же, обравши свободу, служив лише мистецтву і продовжував ходити пішки, бо іноді не мав у кишені й копійки. Перекладав, багато читав, роками “писав у стіл”, що лише додавало гордості – світ його таки “не впіймав”, як і Григорія Сковороду. То була велика мужність і мудрість у такий простий спосіб зберегти своє єство творця. Почав відчувати і справжнє щастя – “моменти високого душевного осяяння”, яке може відчути людина лише глибокої духовної наповненості, аристократичного, вільнолюбного світовідчуття. Хто зна, яким би він став, якби піддався спокусам марнотним, швидкоплинним, і чи мала б наша культура *Дім на горі, На полі смиренному, Три листки за вікном, Вертеп, Музу Роксоланську...*

Так він зумів створити довкола себе особливий мікроклімат, духовний макросвіт, що його не всі відразу можуть збагнути, але який притягує, зачаровує, будить свідомість,

почуття. Це, певно, найвища нагорода, якої доля удостоює далеко не всіх лауреатів найпрестижніших премій.

Гордий і скромний самітник, який у душу будь-кого не пускає. Не визнає ювілеїв, пишні творчі вечори. Не любить фотографуватися, зніматися на телебаченні, відвідувати багатолюдні зібрання, їздити по закордонах. Не хоче, щоб його твори вивчали у школах. Загалом веде дуже скромне, тихе, відлюдницьке життя. Може розслабитися лише в товаристві одностудців, яких має небагато, і щирих людей, яких розпізнає навіть на відстані. Любить багато ходити пішки. Йому найкомфортніше серед природи, у своєму саду в Кончі-Озерній, що під Києвом, і серед книжок, до яких має фанатичну пристрасть: лише вивірній людині може ненадовго позичити якийсь раритет. Має багато протиріч: добрий, поступливий і водночас жорсткий, принципово-затятий; творчо стихійний, розхристанний і пунктуальний, акуратний до педантичності... Загалом йому чужа щоденна метушня, має аскетично-монотонний розпорядок дня, який не порушує роками і в якому немає вихідних та відпусток. Однак одразу відгукується на прохання допомоги...

Валерій Шевчук народився 20 серпня 1939 року в Житомирі в родині шевця. Батько став для нього взірцем наполегливого працелюбства. Мати ж, полька за походженням, мала “українську самосвідомість”. Вона прищепила своїм дітям смак до українського слова і книжок.

У шкільні роки захоплювався географією, мріяв стати геологом, навіть брав участь у геолого-розвідувальній експедиції. Після невдалого вступу до Львівського лісотехнічного інституту, перепробувавши різних робітничих професій, із великим душевним сум’яттям у 1957 р. закінчив Житомирське технічне училище №1. Несподівано зробив для себе “вибухові відкриття”: статті про українську літературу Івана Франка та монографію Дмитра Багалія про Григорія Сковороду. Філологія, художня література

манили дедалі більше. Нарешті став студентом історико-філософського факультету Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. Багато займався самоосвітою, розшукував і відкривав твори В. Винниченка, М. Грушевського, Є. Плужника, В. Підмогильного, Г. Гейне, К. Гамсуна... Після лірики Василя Чумака повикидав “усі свої “вірші”, написавши у “поетичному альбомчику”: новий період”. З роками пристрасть до віршування відновилася, однак залишилась як “щось сокровенне для душі”.

Його духовними взірцями були велети української культури Самійло Величко, Григорій Сковорода, Михайло Драгоманов, Іван Франко. Мав і «живих» авторитетних учителів: Борис Тен, В. Сосюра, Б. Антоненко-Давидович; товаришував із В. Земляком, І. Драчем, М. Вінграновським, В. Дроздом.

Від початку 1960-х починає друкуватися в київській пресі. Його оповідання й новели помітила тогочасна критика, здебільшого негативно-упередженими відгуками. Це сприяло швидкому отриманню тавра неблагонадійного, через що Валерія Шевчука відправлено в Мурманську область відбувати армійську службу. Там він пише свій перший роман *Набережна*, 12. 1965 р. повернувся додому, недовго працював у відділі музезнавства Державного історичного музею УРСР. Після хрущовської “відлиги” знову почалися репресії. 4 вересня в кінотеатрі “Україна” під час демонстрування фільму С. Параджанова *Тині забутих предків* група київської інтелігенції підтримала протест проти нових арештів, що його виголосив І. Дзюба. З-поміж них був і Валерій Шевчук, що негайно зафіксували “компетентні органи”. Його старший брат Анатолій згодом (з 1966 по 1971) відбував ув’язнення в Мордовії, обшуки відбулися і в самого В. Шевчука, тому невдовзі він залишився без роботи.

1967 р. таки з’являється перша збірка оповідань *Серед тижня* (автора навіть прийняли до Спілки письменників),

невдовзі – *Набережна, 12 і Середохрестя* (1968), а також *Вечір святої осені* (1969). Після цього письменника не друкують упродовж десяти років.

У ті часи вимушеного мовчання він по-справжньому захопився манускриптами і *стародруками* давньоукраїнської епохи, особливо бароковими. Це “складне, вишукане, надзвичайно розумне мистецтво”, як каже про нього письменник, непомітно підживлювало і власні художні пошуки. Відтоді пристрась до культури бароко залишиться в нього на все життя.

Лише 1979 р. крига для Валерія Шевчука скресає – друкують першу після довгої перерви книжку з символічною назвою *Крик півня на світанку*. Потому з’являється багато книг, як писаних “у стил”, так і тих, що з’явилися під свіжим подихом вітру надії. З-поміж них: *Долина джерел, Тепла осінь, На полі смиренному, Дім на горі, Маленьке вечірнє інтермецо, Три листки за вікном, Камінна луна, Птахи з невидимого острова, Дзигар одвічний, У череві апокаліптичного звіра, Жінка-змія, Стежка в траві. Житомирська сага, Юнаки з огненної печі, Біс плоті, Око прірви*, роман-есе *Мисленне дерево* та ін. В останні роки надруковано: *Темна музика сосон. Сад житейський думок, трудів та почуттів, Привид мертвого дому, Роман юрби, Компанія з пивниці біля Чуднівського мосту, Сон сподіваної віри* та ін. Його п’єси зібрано в книзі *Драматургія. Вертеп, Сад, Птахи з невидимого острова (Вічний раб), Початок жаху, Кінець віку (Жива вода)* ставлять сучасні модерні театри Києва, Львова, Любліна. За сюжетами його творів знято художні фільми: *Сліпий дощ, Вона чекає його, чекає, Повний місяць, Химери зеленого літа, Чудо в краю забуття, Голос трави, Місячна зозулька з ластів’ячого гнізда* та ін.

Письменника визнано й офіційно: 1988 р. він став лауреатом Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка за роман-триптих *Три листки за вікном*, премій Фондації

Антоновичів, ім. Є. Маланюка, Олени Пчілки, І. Огієнка та ін. За переклади творів Я. Івашкевича і К.-І. Галчинського пошанований званням Заслуженого діяча для польської культури. 2011 р. в Житомирі засновано літературну Премію Шевчука. Але він не мріє про Нобеля... Хоча це один із дуже небагатьох сучасних українських митців, які цієї премії заслуговують найбільше.

Просто неймовірно, скільки зробила ця людина для української культури. Його художні твори, переклади, есе, монографії, літературознавчі та історико-культурологічні дослідження, численні статті склали б не менше 40 томів. Найважливіше, що то не лише кількісний, а й вартісний внесок до скарбниці української культури.

Варто згадати ще й найбільший український літопис – Самійла Величка у 2-х томах. А це 100 друківаних аркушів перекладеного та упорядкованого до видання давнього тексту, 3400 наукових приміток, 500 ілюстрацій. З не меншою науковою ретельністю Валерій Шевчук підготував до друку *Катехизис* Петра Могили, п'ять антологій давньої української поезії (*Аполлонова лютня. Київські поети XVII–XVIII ст.*, *Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні в XVI – поч. XIX ст.*, *Антологія української поезії. Том 1. Поезія XI–XVIII ст.*, *Марсове поле. Антологія героїчної поезії на Україні від XI – поч. XIX ст.* у 2-х томах), перекладено сучасною мовою видання І. Вишенського, Г. Сковороди, Д. Братковського, І. Величковського, антологію давньої драми *Воскресіння мертвих*, антологію давньої поеми *Дніпрові камени* та ін. Йому належать глибокі документально-історичні монографії *Козацька держава, Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима*, *Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой*, наукове дослідження епохи бароко *Муза Роксоланська: українська література XVI–XVIII ст.* (у 2-х томах), упорядковані книжки *Іван Мазепа, Самійло Кішка, Доля: Книга про*

Т.Шевченка в образах та фактах та ін. Чимало розшукано, підготовлено й видано ним творів забутих, репресованих українських митців ХХ ст.

Валерій Шевчук завжди спраглий до цікавих у світовій культурі явищ. Виокремлює в ній сучасні японську та скандинавські літератури, з англomовних – У. Фолкнера. В молодості його вабила філософія екзистенціалізму: студіював, порівнював, намагався знайти джерела й поширення в сучасному світі. Знання зі світової скарбниці, безумовно, сприяють поглибленню власних творчих можливостей. Однак ніколи не піддавався “агресивним” впливам чужих культур. Насамперед є носієм української традиції, зокрема барокової. Наукове зацікавлення епохою бароко, коли було сформовано цілісний образ української людини, ще не ураженої чужорідною корозією, й готувало підніжжя власного художнього світу, індивідуального стилістичного почерку. Зізнається: легкий модерний стиль ранніх оповідань поступово став “бароковіти, тобто він ставав усе важчим, більш метафоризованим, складним, напруженим, химерним, із закрученими реченнями”¹.

Яскравим прикладом необарокового стилю В. Шевчука є роман-балада *Дім на горі*. У ньому втілено специфічне барокове світосприйняття, яке відбилося вже на композиції. Друга частина *Голос трави* стала підніжжям усього твору: автор художньо досліджує епоху бароко, світовідчужання тогочасної людини, різні грані її духовного життя. Фольклорно-міфологічний світ *Голосу трави* є умовним, вигаданим, але не задля створення екзотичного тла – міфи, легенди, перекази були невід’ємною частиною світовідчужання давніх українців, привносили в нього своєрідну духовну корекцію. Тому тут реальні картини природно поєднано з фантастичними, умовними: життя героїв минає

¹ Р. Мовчан, *Валерій Шевчук, якого я знаю і, мабуть, не знаю зовсім...* [в:] «Українська мова та література», ч. 31, 1999, с. 12.

в химерному (бароковому) світі, який не відрізняється од світу реального. В ньому так само відбувається протиборство між добром і злом, світлом і темрявою, людина постійно шукає сенсу свого буття, прагне пізнати світ, у якому панують страх, непевність, неспокій. Кожне оповідання – своєрідна притча, морально-етичний постулат, який допомагає вижити в такому світі.

Дія ж повісті-преамбули відбувається в конкретному часі (1911–1963 рр.) і стосується конкретного місця – Житомира та його околиць. Насправді цей часопростір умовний, тому читач сам вибудовує життєву історію кожного персонажа із окремих часових і просторових фрагментів.

Твір має кілька сюжетних ліній, пов'язаних із долями різних людей. Об'єднавчим центром усього зображення виступає образ гори, яка має вершину і підніжжя (своєрідне барокове утворення). На її вершині знаходиться реальний, але загадковий Дім, у якому живе Галя з бабцею та Хлопцем. Там Іван Шевчук щоденно випасає своїх кіз і звідти проникливо спостерігає за всім. А біля підніжжя мешкають зі своїми родинами інші персонажі повісті. Той Дім на горі побіля річки Тетерів сам по собі ніби покликаний символізувати своєрідну фортецю нашої духовності, той ідеал, до якого прагне людина. Великою мірою це так і є – енергетика того Дому притягальна, тому й крута стежка до нього манить багатьох, хоча й не всім він доступний. Однак Дім цей “по-справжньому непротий”, він має якусь таємницю, свою легенду, засновану на поширеному мотиві європейських балад: кохання жінки з нечистою силою в чоловічій подобі.

Такий розгалужений сюжет повісті очуднено багатьма бароковими прийомами (контрастність зображення, поєднання реального й уявного, високого (духовного) і низького (буденного) тощо). Важливе значення тут має і символіка кольорів, образів, навіть окремих епізодів, деталей.

Вона тісно пов'язана із власне бароковими мотивами (мотив самотності, роздвоєння, блудного сина). Загалом ця власне барокова поетика роману, вміло використана В.Шевчуком, допомогла йому “створити образ мешканця світу, самотньої Вселенської Людини”². Ця поетика робить його особливо цікавим, неповторним явищем в українській літературі ХХ ст.

Багато сюжетів, тем, мотивів прозаїк безпосередньо черпає з біблійних легенд, переказів, давніх історико-літературних манускриптів, фольклорних джерел (особливо це притаманно творам: *Три листки за вікном*, *Дім на горі*, *Птахи з невидимого острова*, *На полі смиренному*, *Сповідь*, *Мор*, *Око прірви*, *Початок жаху*, *Біс плоті*, *Закон зла* та ін.). У таких творах можуть діяти й реальні історичні особи, описуватися давні події та факти, але завжди як привід до роздумів про сучасний світ. Тому конкретний історичний матеріал інтерпретовано досить довільно, крізь призму власного досвіду, інтуїтивного чуття, підпорядковано строгій логіці авторського погляду на світ. Валерій Шевчук, як на мене, прозаїк інтелектуальний, раціоналістичний, водночас і дуже суб'єктивний, хоча це ретельно й маскує. Свою оповідь він перетворює в авторське міні-дослідження певної епохи, суспільства. Однак ніколи не буває категоричним, не нав'язує читачеві своєї думки, оцінки. Це стосується навіть усталених релігійних чи філософських істин, загальнолюдських категорій моралі, етики. Його проза – зразок інтелектуально-філософської, елітарної прози в українській літературі ХХ ст. Її реалістична достовірність і зовнішня простота – то вишуканий взірець, як про складні, глибокі істини можна говорити доступно й прозоро. Водночас це проза багатомірна – кожен сучасний читач може прочитувати її по-своєму.

² А. Пивоварська, *Дім на горі. Розмова з Валерієм Шевчуком* [в:] «Сучасність», № 3, 1992, с. 57.

Він не пише на теми кон'юнктурні, ніколи не послуговується ідеологічними, політичними чинниками. Для нього найвищі цінності – загальнолюдські, духовні. Тому постійним об'єктом його письменницької уваги є насамперед душа людини в різних виявах, різних іпостасях. Події ж зовнішнього світу – то лише необхідне тло, на якому художньо досліджується її духовний вимір, тому автор ніколи не поспішає своїх героїв засудити чи викрити, возвеличити і піднести, а прагне насамперед зрозуміти. Тому власне філософічність його творів полягає в дошукуванні відповідей на вічні питання: про сенс життя і смерті, вибору і сум'яття, покори і бунту, добра і зла, свободи і рабства, самотності й віри, любові й ненависті – крізь них простежуються людські історії, долі, стани.

Так, необароковий роман-триптих *Три листки за вікном* є глибоко філософічним твором. Використовуючи конкретний історичний матеріал XVII, XVIII і XIX ст., автор художньо досліджує “українську душу” в розрізі епох бароко, просвітництва, пізнього романтизму. Ця “душа” в пошуках відповідей на вічні питання про сенс буття на землі проходить своєрідну еволюцію.

Три герої-оповідачі (історичні постаті) Ілля Турчиновський (випускник Києво-Могилянської академії), його онук писар Петро Турчиновський та правнук Кириак Сатановський (випускники Київського університету) вирушають у мандри, прагнучи з'ясувати сенс життя, добра і зла. Кожен із них робить це по-своєму, але в цьому пізнанні вони мовби переймають естафету один від одного. Так у творі простежено складну, суперечливу історію становлення духовності українського народу, формування його морально-етичного кодексу упродовж трьох століть.

Згадаймо його необароковий роман-притчу, роман-трагедію *На полі смиренному*, в якому наскрізним проходить мотив сумніву, пошуку, вибору, в якому простежено епоху “молодого” християнства в його протиставленні з язичництвом,

піднято проблему суперечності між церковними догмами й живою вірою, є роздуми про вічні загальнолюдські проблеми, та не менш інтригуюче запропоновано також і умовну художню модель тоталітарного суспільства, від тягара якого митець так прагнув звільнитися, коли писав цей твір.

Загалом усі художні версії митця, навіть пов'язані з конкретним історичним матеріалом, спроектовано в день нинішній інтуїтивним умінням тонко вловити атмосферу плінного часу, вони засновані на розумінні духовних потреб сучасної людини. У такий спосіб автор намагається знайти для неї точку опертя, спрямувати її до облагородження, очищення її душі. В цьому, як на мене, полягає найбільший патріотизм Валерія Шевчука. Це його підсвідома індивідуальна боротьба за українську людину. Мабуть, тільки той, хто сам твердо стоїть на землі, має чисте сумління і високий дух, спроможний таку місію виконати чесно.

Шевчукова творчість дуже розлога, різнобарвна, багатоаспектна, кожним твором, навіть у своєму контексті, відкривавча й відкрита до різночитань. Їй притаманна «вняткова ідеологічна свобода» (Н. Беляєва), водночас стилістичні контури її також досить розмиті. У ній постійно співіснують (не епатажно і самостверджуюче, а природно й “умиротворено”) і строката колажність реалістичної достовірності й модерної умовності, навіть фантазмагоричності, “високої” й “низької” оповіді, цитат із Біблії, давніх текстів, художніх ремінісценцій; і уявна суперечка між героєм та оповідачем; і ошляхетнена іронічність, яка ніколи не принижує людину; і трансформована з давньої літератури, різночитальна, захована в підтекст притчевість; і травестійність багатьох сюжетів, мотивів, образів. Його так само, як і сучасне молоде українське письменство, вабить містика, фантастична умовність як можливість втечі від недосконалості світу реального. А ще

сюди варто додати алегоричність образів і сюжетів, змістове наповнення художньої деталі. Він також творець оригінальних українських антиутопій, саги (*Стежка в траві*, *Роман юрби*), філософсько-містичних повістей. Йому, поки що єдиному в сучасній українській прозі, вдалося створити “універсальну картину світу”. Він давно вже полюбляє гратися зі словом, назвою, терміном, цитатою, образом, сюжетом, хоча ніколи це не було для нього самоціллю – слово його наповнене глибоким змістом, бо Шевчукові є що сказати людям. Власне, саме йому, який зумів так рафіновано виплекати й зберегти себе у жорстких умовах чужорідної експансії, судилося підготувати сприятливий ґрунт для нового, пострадянського покоління українських літераторів, які називають себе постмодерністами. Саме він є їх предтечею – відсвіт свободолюбної творчості Валерія Шевчука поширено далеко за межі “житомирської прозової школи”. Його вплив можна помітити в доробку Г. Пагутяк, В. Медведя, Ю. Гудзя, В. Даниленка, Ю. Андруховича, Т. Прохаська та ін.

Під час вручення йому премії Фундації Антоновичів з декларативним пафосом, як і належить лауреатові, Валерій Шевчук сказав: “Моя доля як митця не склалася безхмарно, але я ніколи на неї не нарікав. Ніколи не шукав слави для себе, але шукав слави для народу свого і своєї літератури. Зрештою, я й полюбив народ свій через те, що він був упосліджений, гнаний, битий і обкрадений”. А закінчив зовсім скромно: “Кожен з нас – гість у цьому житті, але кожен у ньому, як уміє і як може, будує свій храм...” Прикметно, що власне художня творчість для самого Валерія Шевчука стала любов’ю особливою, основним способом існування, власним духовним храмом, у якому панує свобода і в який він готовий впустити кожного, хто того по-справжньому потребує.